

6. Донець А. С. Матеріальна зацікавленість селян України в результатах своєї праці в ході проведення реформ 1953 – 1965 рр. / А. С. Донець // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 27. Вип. 14. Історичні науки – Миколаїв: Видав. МДГУ ім. П. Могили, 2003.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 438.
8. ЦДАВО України – Ф. 582. – Оп. 4. – Спр. 1925.
9. XIX з'їзд Комуністичної партії України. 17-21 січня 1956 р. Матеріали з'їзду. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956.
10. ЦДАВО України – Ф. Р-2. – Оп. 9/2. – Спр. 1422.
11. Петренко В. С. Село на шляху піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969 рр.) / В. С. Петренко. – К.: Наукова думка, 1970.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1158.
13. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1170.
14. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1232.
15. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. / Видання 8-е, доповн. і виправл. – Т. 7 (1955-1959). – К.: Політвидав України, 1981.
16. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 31/1. – Спр. 65.
17. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 16 квітня 1963 р. «Про упорядкування штатної чисельності і оплати праці адміністративно-управлінського і обслуговуючого персоналу колгоспів і радгоспів» // Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР. – № 4. – К.: Держполітвидав УРСР.
18. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Держполітвидав УРСР, 1964. – № 4.
19. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1310.
20. Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР, ВЦСПС от 22.04.1966 г. № 311 «О повышении материальной заинтересованности трактористов-машинистов совхозов и других государственных предприятий сельского хозяйства в увеличении производства продукции» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.libussr.ru/infdoc4.htm](http://www.libussr.ru/infdoc4.htm)

В.О. Марченко

КОМУНАЛЬНО-ПОБУТОВА СФЕРА ЖИТТЯ У ПІСЛЯВОЄННІЙ ПОВСЯКДЕННОСТІ СЕЛЯН НАДДНІПРЯНЩИНИ (1945–ПОЧАТОК 1950-Х РР.)

Досліджено комунально-побутові умови, які були характерними для післявоєнного повсякденного буття селян Наддніпрянщини.

Ключові слова: післявоєнне село, Наддніпрянщина, повсякдення, комунально-побутова сфера.

In the article we explore communal and household conditions which are typical for the post-war everyday life of peasants of Naddnepryanshchyna

Key words: post-war village, Naddnepryanshchyna, everyday life, residential and communal sphere.

Дослідження повсякденного життя українського селянства у перші післявоєнні роки передбачає вивчення різноманітних аспектів комунально-побутової сфери. Тому є актуальним дослідити різноманітні сторони селянського побуту, якто: стан та забезпеченість селянських хат та господарського двору, задоволення потреб селян в одязі, взутті, їжі. З'ясування цих факторів допоможе якісніше відтворити одну із сторін післявоєнних повсякденних буднів селян Наддніпрянщини.

У радянський період повсякденність як самостійний предмет дослідження не вивчалася. Більшість її складових лише поверхнево розглядалися під час дослідження відбудови сільського господарства, налагодження мирного побуту, культурного життя села [1; 2; 3]. Серед робіт сучасних дослідників, які вивчають різні аспекти буття українських селян після війни, зокрема побутовий та комунальний стан села, матеріально-побутові умови життя селян, виокремимо дослідження І.В. Рибачка, О.Ф. Нікілева, В.В. Мічуди, Т.В. Терещенко [4; 5; 6; 7]. Проте дослідники приділяють увагу вивченню побутових умов життя на селі загалом по Україні, залишаючи поза увагою регіональні аспекти проблеми. Автор статті ставить за мету з'ясувати та розкрити основні риси комунально-побутової сфери життя у післявоєнному повсякденні селян Наддніпрянщини.

Напівзруйновані села Наддніпрянської України після війни мали неприглядний вигляд. Сільська громада приводила їх до належного стану за власною ініціативою, тому зовні (стан вулиць, наявність бур'янів, зарослів, сміття) навіть сусідні села могли різко рознитися одне від одного. У період непогоди, рясних дощів сільські вулиці перетворювалися на непрохідні та складалися із калуж і багнуки. Для зручного пересування селяни вибоїни замошували лозою, каменем, піском. Найчастіше ями закидали підручним матеріалом (сміття, яке назбиралося у господарстві), що призводило до ще більшої багнуки. Взимку проблеми були інші. У разі великих снігопадів вулиці перетворювалися на вузькі стежки, протоптані селянами, або складалися із колії, продавленої саньми.

У післявоєнних селах огорожа подвір'я лише окреслювала кордон індивідуального господарства, а часто її взагалі не було. У такому випадку кордоном вулиці та подвір'я слугували дерева (наприклад, верба, липа) або кущі. Так, по краю двору Ганни Архипівни Яким із с. Ленінське Дніпропетровської області були насажені кущі бузку [8]. Однак у більшості післявоєнних сіл ставили тин хоча б для того, щоб не виникало непорозумінь щодо межі із сусідами, щоб не заходила на огород худоба, яку вигонили на пасовище. Наприклад, у Полтавській, Запорізькій, Дніпропетровській областях огорожі робили плетені з очерету чи лози, із сухих соняшників або малини, частково обмазували глиною [9; 10]. У Черкаській, Київській областях, крім плетеного тину, огорожу робили із стовбурів дерев. Для в'їзду до двору робили ворота, а біля воріт ставили фіртку або перелаз [11; 12].

Характерною особливістю сільського побуту була відсутність достатньої кількості криниць. Вони були не у кожному дворі, а то й одна на село [13]. Причини різні: погана якість води, глибоко розташовані водні джерела, відсутність людей, які б викопали криницю, або можливості оплатити цей тяжкий труд. Тому чи не повсякденним завданням для членів селянської родини було наносити вдосталь (для себе і для худоби) води. Обов'язково збирали дощову воду [14].

Стан і якість забезпечення селянських помешкань водою визначали відповідний ступінь користування нею, вносили в цю складову побуту сільських жителів певні обмеження. Воду постійно економили. Її не

міняли зайвий раз під час купання (в одній і тій же воді купалося декілька осіб), перемивання посуду чи прибирання у хаті. Кожного дня лише вмивалися. Для цього ставили миску, діджку чи відро із водою, зливали кухлем. Зуби майже ніхто не чистив, і не тому, що не було зубного порошку, а тому що це не прививалося із дитинства, і вважалося чимось, не потребуючим уваги. А от «банний» день у сільській сім'ї (зважаючи на традицію, вільний час старших) був раз у тиждень, у декілька тижнів, а то й раз у місяць. Влітку він «проходив» у найближчих водоймах, взимку – вдома чи у колгоспній лазні.

Серед безлічі проблем, що постали перед селянами у перші післявоєнні роки, основною була проблема «даху над головою», тобто житла. За роки війни тільки у 197 районах Лівобережної України із 10 295 сільських населених пунктів окупантами було спалено і зруйновано 6 226 або 60,5 %; із них 1148 (11,2 %) – повністю і 5078 (49,3 %) – частково. Із загальної кількості 1402,2 тис. садиб колгоспників було спалено і зруйновано 319,4 тис. (22,8%) [15, 202]. На Дніпропетровщині повністю або частково було зруйновано 851 населений пункт, 5370 дворів [16, 2]. У Полтавській області зруйновано більше 100 тис. будинків колгоспників, тобто третя частина [17, 7].

Хати, які вистояли війну, були невеликими, склалися із однієї-двох кімнат, сіней, комори. Дах критий очеретом або соломою. У кімнаті була піч, часто біля неї розташовувалась плита. Із меблів традиційно стояли стіл, лава, як правило зроблена власноруч або місцевими майстрами, рідше – ліжко. «У нас у хаті була дерев'яна кровать, на якій спала мати, але ми (нас було 5 дітей) спали на печі, а вона була незастелена. Було ще може яке рядно, то ним ми й укривалися. Був один стіл. Не було ні стільця, ні табуреток», – такою своєю хату після війни запам'ятав Марія Миколаївна Шуригіна із с. Голубинове Солонянського району Дніпропетровської області [18]. Зручності для проживання у таких житлах були вкрай обмеженими. Через свою конструкцію вони слугували селянам одночасно і кухнею, і їдальнею, і вітальнею, і спальнею, і місцем для проведення урочистих та сумних подій.

Після війни, при крайньому зубожінні населення, досить часто на селянському подвір'ї житлове та господарське приміщення об'єднувалися. У сінях чи на місці комори господар робив загородки для птиці, поросяти. У холодну пору до хати заводили і корову, новонароджений молодняк. Зрозуміло, що у хаті був жакливий санітарний стан, постійний стійкий запах, яким пропитувалося все. Однак для багатьох селянських сімей це були звичайні умови життя.

Для всіх селянських родин, незалежно від кількості осіб, повної чи неповної сім'ї, побутові проблеми були схожими. Так, одним із вагомих питань будення селян стояло питання одягу та взуття. Його не вистачало ні для дорослих, ні для дітей. У складні післявоєнні роки селяни Наддніпрянщини одягалися в одяг, який вже служив десяток (а то й більше) років і з часом перетворився у лахміття, та у воєнну форму всіх армій, які пройшли протягом війни через їхню територію. Порваний одяг латався або збирався із декількох один. Із підручних матеріалів у жінки була голка мала, циганська голка, шило, ножиці. Дірки зашивали,

підставляючи кулак. Шов намагалися робити акуратним, щоб не кидався у вічі. Інший одяг, зокрема і святковий, довіряли шити сільському кравцеві. Розповсюдженим матеріалом, з якого шили плаття, спідниці та жіночі кофти, штани та чоловічі сорочки, було домоткане полотно. Робили його, як правило, в осінньо-зимовий період, коли закінчувалася сезонна робота у колгоспі. Загалом весь процес був досить клопітким, тому звичним явищем було залучення на допомогу жінці не тільки дітей, а й інших членів сім'ї [19].

Звичайною для сільського повсякдення була ситуація, коли одяг доношували менші діти після старших, тому його часто латали та перешивали. Далеко не нова матерія легко рвалася. Леонід Гаврилович Зленов із с. Богданівка Павлоградського району Дніпропетровської області згадує: «По два костюма не носили. Если дома, то оденешь какую ни будь «шматину», что дорывається, а если выходишь в люди то оденешь немного полатаное» [20]. На думку селян, на міцність тканини впливала не лише її зношеність, а й частота прання, тому прали такий одяг, коли він був критично брудним. Навіть шкільну форму прали не часто, а тому звичним явищем (на яке навіть не всі звертали увагу) були затерті, заношені «до блиску» штани чи плаття.

Часто у сім'ї, де старшими були дівчата, молодшим хлопчикам доводилось ходити у «дівчачих» платтячках до віку 6–7 років. Це викликало і певні проблеми із розвитком, психологічний дискомфорт. Хлопчики ставали об'єктами постійних кепкувань з боку старших дітей. «Дома я постійно бігав у платті, а під ним був голим. Білизни ж не було. Діти підняли насміх. Я в сльозах прибіг додому, порвав плаття на шматки і далі мене вже вдягали як хлопчика», – згадує житель Дніпропетровської області Микола Омелянович Коломоєць [21].

Ситуація із взуттям була не менш складною. У теплу пору, практично до заморозків, всі (і діти, і дорослі) ходили босими. У холодну пору носили взуття кустарного виробництва, калоші, валянки. Якщо знаходився гарний матеріал для взуття, його віддавали на пошив місцевому майстрові. Самі ж селяни шили просте взуття із різноманітного матеріалу: гуми, скатів від коліс, обірваних калош.

Найуживанішим у повсякденні одягом у селян Наддніпрянщини були: для жінок – куфайка (часто латана, перешита від інших родичів), кофта та спідниця чи плаття, натільна білизна (навіть чоловіча, а нічну сорочку не знімали і вдень, щоб зігрівала), валянки (які служили не один рік або були пошиті зі старої шинелі), резинові чоботи або просто калоші, черевики, хустка (велика шерстяна, яка часто була ще із довоєнних запасів), панчохи довгі шерстяні (латані не один раз), а для чоловіків – штани (воєнного зразку або пошиті власноруч, які служили не один рік), сорочка (і штани воєнного зразку), куфайка, картуз, валянки, чоботи (часто солдатські, не лише вітчизняні, а й німецькі). Спідню білизну носили лише зимою, щоб не промерзати. Повсякденний одяг селяни носили до того стану, що вже неможливо було ремонтувати [22; 23].

Часто неохайний вигляд селян був пов'язаний не лише із відсутністю належного одягу чи взуття. У

повсякденному вжитку селян Наддніпрянщини не було косметики, зубного порошку, не вистачало мила та інших засобів гігієни. Мило люди робили самі із попелу, соди, жиру. Його використовували і для вмивання, і для прання. Галина Іванівна Сокур із с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області згадує: «Ми робили мило так: палили соняшники, збирали попід, цим же попелом і милися, і прали речі. Інший варіант був такий: варили кості, м'ясо і змішували з содою, так виходило «мило» або йшли до залізниці й збирали там золу. В селі ходила така пісня:

Батько Сталін, дайте мила, а то воші мають крила,
А то нас поїдять і до тебе полетять!» [24].

Відсутність мила, елементарних уявлень про гігієну, брудний одяг були постійними провокаторами інфекцій.

Таким чином, у післявоєнний період у повсякденному житті селян постійно не вистачало засобів гігієни. Зовнішній вигляд, стан здоров'я часто залежали від виконання таких елементарних норм гігієни у сім'ї, як купання, постійне прання одягу. І коли проблему із водою, місцем для купання якось можна було вирішити, то миючих засобів не вистачало. Спеціальних умов для забезпечення гігієнічних норм у селян не було.

Отже, післявоєнні реалії комунально-побутової сфери життя селян Наддніпрянщини були непростими. Бідність та нестатки проявлялися у різних аспектах буття: незадовільний стан сільських доріг, занедбані присадибні подвір'я та околиці села, мінімальна матеріальна наповненість осель, постійні проблеми із наявністю одягу та взуття (і не те щоб нового, а хоча б цілого).

1. Савченко Є. М. Сільське і колгоспне будівництво на Україні в перші післявоєнні роки / Є. М. Савченко // *VDK*. – 1962. – № 3.

2. Метлицкий Н. В. Социально-бытовые потребности сельского населения и их удовлетворение. – М., 1975.

3. Кувеньова О. Ф. Градський побут українського селянства / О. Ф. Кувеньова – К.: Наукова думка, 1966.

4. Рибак І. В. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921-1991 / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000.

5. Нікілев О. Ф. Житлово-комунальний стан українського села: реалії повсякденності 1950-х – середини 1960-х рр. / О. Ф. Нікілев // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*, 2012. – Вип. 20.

6. Мічуда В. В. Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946 – 1950) / В. В. Мічуда // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України*. – К., 2005. – Вип. 8.

7. Терещенко Т. В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл в період відбудови народного господарства 1943 – 1950 рр. (на матеріалах Центральної України) / Т. В. Терещенко // *Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова*. – Черкаси: Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7.

8. Особистий архів автора. Яким Ганна Архипівна, с. Ленінське Апостолівського району Дніпропетровської області.

9. Особистий архів автора. Журавка Любов Яківна, с. Ракишівка Дніпропетровського району Дніпропетровської області.

10. Особистий архів автора. Дейнека Катерина Павлівна, с. Усть-Кам'янка Машиївського району Полтавської області.

11. Особистий архів автора. Приліпко Якилина Дмитрівна, с. Драбівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

12. Особистий архів автора. Неболя Лідія Степанівна, с. Лісовичі Таращанського району Київської області.

13. Особистий архів автора. Ковальов Юрій Миколайович, с. Любимівка Дніпропетровського району Дніпропетровської області.

14. Особистий архів автора: Копійка Василь Полікарпович, с. Петрово Петрівського району Кіровоградської області.

15. Перехрест О. Г. До питання про збитки, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни / О. Г. Перехрест // *Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей*. – К., 2003. – Вип. 7, ч. 2.

16. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-4492. – Оп. – 1. – Спр. 989.

17. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 69.

18. Особистий архів автора: Шуригина Марія Миколаївна, с. Голубинове Солонянського району Дніпропетровської області.

19. Особистий архів автора: Руденко Федора Іванівна, с. Криві Коліна Тальнівського району Черкаської області.

20. Особистий архів автора: Зленов Леонід Гаврилович, с. Богданівка Павлоградського району Дніпропетровської області.

21. Особистий архів автора: Коломоєць Микола Омелянович, с. Олександропіль Солонянського району Дніпропетровської області (зараз проживає у м. Дніпропетровськ).

22. Особистий архів автора: Койнаш Євгенія Євгенівна, с. Ганжівка Кобеляцького Полтавської області.

23. Особистий архів автора: Олефіренко Володимир Герасимович, с. Куколівка Олександрійського району Кіровоградської.

24. Особистий архів автора: Сокур Галина Іванівна, с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області.

В. П. Мотрєвич

ВАЛОВА ПРОДУКЦІЯ СЕЛЬСЬКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛІК СОЮЗА ССР В ГОДИ ВЕЛИКОЇ ОТЕЧЕСТВЕННОЇ ВОЙНИ

Проаналізовано поняття «валова продукція сільського господарства», охарактеризовано вартісні показники аграрного виробництва в СРСР у 1930 – 1940 рр., показано їх переваги та недоліки. Наведено дані про динаміку валової продукції сільського господарства СРСР у вартісному еквіваленті за 1940, 1942 – 1945 рр. в республіканському розрізі. Зроблено висновок про те, що на частку п'яти республік країни (Росія, Україна, Казахстан, Узбекистан і Білорусь) припадало 90% аграрного виробництва в СРСР. Аналіз результатів розвитку сільського господарства країни показує, що не тільки 1942 р., як це було в інших галузях військової економіки, але і 1943 р. не став для нього переломним, деякий підйом настав лише на заключному етапі війни. Ставиться під сумнів усталена в історіографії думка про те, що в роки війни найбільшою мірою постраждало господарство окупованих територій. Наведені в роботі дані свідчать про те, що різниця між окупованими територіями і тими, де не було військових дій, часто була не настільки вже й велика. Вивчення внеску окремих республік в продовольчий баланс СРСР показує, що, як і до війни, більшу частину сільськогосподарської продукції в роки Великої Вітчизняної війни робила Росія. Війна змінила співвідношення між різними категоріями господарств, що виробляли сільськогосподарську продукцію. Починаючи